

"بسمه تعالی"

طراحی مدل مطلوب کارکرد

ح. عابد جعفری و همکاران

درآمد

کلمه‌ی مسجد اسم مکان و محل سجده است. از نظر شکلی رهن مساجد اولیه‌ی مسلمانان قطعه زمینی وسیع و مربع شکل بود که اطراف آن را چهار دیوار بی‌خندق احاطه می‌کرد و گلدسته نداشت. نخستین مسجد را حضرت محمد (صلی‌الله‌علیه و آله) در مدینه و کنار خانه‌ی خود ساخت. زمین آن خوابگاه شتران بود و پیامبر (صلی‌الله‌علیه و آله) آن را از صاحبش خرید.

در اسلام، نقاشی مذهبی و تصویری ائمه مجاز نیست. اسلام تصویری انسان و به‌طور اعم هر موجود زنده‌ای را بت‌پرستی می‌داند. از این رو، هیچ تصویری در مساجد دیده نمی‌شود.

کلمه‌ی مسجد ۲۸ بار در قرآن کریم ذکر شده است و قرآن معابد قبل از اسلام را نیز مسجد می‌نامد؛ چندی جای که خدا در آن خوانده می‌شود.

پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه و آله) در معرفی مساجد ماهیت آن را چنین کرده است، نه شکل و صورت آن را. بنابر تعریف رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه و آله) مسجد جایی است که شرافت حضور انبی را دارد و اطلاق خانه‌ی خدا بر آن صدق می‌کند.

OPN یا OGN به نهادهای مدنی غیردولتی و غیرانتفاعی‌ای گفته می‌شود که از مشارکت مدنی‌ت‌شده‌ی مردم برمی‌آید. این گونه سازمان‌ها سرپرست ساز هستند و غیرمستقیم بر سرپرست‌گذاری و برنامه‌ریزی دولت تأثیر می‌گذارند. آن‌ها محصول اعتماد متقابل دولت و ملت هستند و از نظر انگیزه و اهداف انواع و اقسام گوناگونی دارند.

اسلام، در قالب دینی متمدنی و خاتم ادیان الهی، هیچ‌گاه سعادت ابدی و اخروی انسان را از سعادت دنیوی و مادی جدا نکرده است. این دین کامل با ظهور خویش بذریعۀ مدیریت و تکامل دینی را نیز

در جامعه‌ی بشری پراکنده است تا اعضای هر جامعه، متناسب با ظرفیت و استعدادها و تجربیات بشری و سطح ادراک خود، این بذر را پیورانند.

از جمله پدیده‌های اجتماعی در اسلام پدیده‌ی وقف است که بی‌افکندن نهادهای تمدنی و مدیری را در پی داشت. در اسلام، بسط‌دهی از امور عبادی و حتی غنی‌عبادی جنبه‌ی اجتماعی دارد و هدف از تأسیس مسجد، علاوه بر امور عبادی، تحقق فعالیت‌های مربوط به آموزش، امور قضایی، مشاوره، حل اختلاف، مراسم و جشن‌ها، ارتباطات عمومی، حرکات سرکشی، پرکردن اوقات فراغت، خدمات اجتماعی و رفاه‌ی، تعاون، امور دفاعی و مانند آن‌هاست که جوامع اسلامی همواره در چارچوب مساجد به این فعالیت‌ها تحقق می‌بخشیدند. مسلمانان برای بسط مدیریت جدید مسجد را تأسیس کردند و از این طریق توده‌ی مسلمان را در چارچوبی تازه سازمان دادند.

اصول مسجدسازی

آلت و روائت اصول الزامی فعالیت‌های مسجد را بیان می‌کنند:

۱. تأسیس مسجد براساس تقوا، نه خودنمایی و تظاهر؛
۲. تأسیس مسجد برپایه‌ی خشنودی خداوندی و همراه با کمال خلوص در ریت؛
۳. مسجد محلی باید باشد که مؤمنان دل و جان خویش را در آن تطهیر کنند؛
۴. مسجد محلی است برای ذکر و یاد خداوند؛
۵. مسجد نباید مایه‌ی آزار و زلزل باشد؛
۶. مسجد محل درک و فهم حقایق است و پوششی بر آن.

مسجد صرفاً کالبدی فنیکی نیست، بل نگرشی است به فرهنگ و جهان‌بینی که بانی آن را در دل انسان‌ها جستجو کرد. در هر مکانی که انسان‌هایی با فرهنگ اسلامی وجود داشته باشد، مسجد برپا می‌شود. ازسویی، قرآن کریم در آلت متعددی بر عمران و آباداری مساجد تأکید و آباد گران مساجد را

مؤمنان به خدا و قلمت معرفی می‌کند^۱ و در مقابل کساری که مانع از عبادت خدا می‌شوند را ظالم‌ترین مردم معرفی می‌کند.^۲ از سوی دیگر، در احادیث، معصومان تجمل و زرق و برق مسجد را نادرست و آن را از نشانه‌های آخرالزمان برشمرده‌اند. بنابراین، با توجه به دیدگاه انسان‌مدارانه‌ی اسلام، به نظر می‌رسد مراد از آبادانی مساجد آبادانی معنوی است. مراد قرآن از مسجد آباد، مسجدی است که مؤمنان در آن رفت و آمد می‌کنند و برای نزدیک شدن به خداوند می‌کوشند. می‌توان گفت که مساجد سازمان‌های غنی‌دولتی - غنی‌انتفاعی هستند.

کارکردهای مسجد در تاریخ

کارکرد به معنای نقشی اثری است که هر پدیده در زنجیره‌ی پدیده‌هایی به وجود می‌آورد که با آن‌ها مرتبط است. کارکرد ابتدایی و اصلی مسجد رکنش بوده است، اما این کارکرد تنها کارکرد مسجد نیست و کارکردهای دیگری نیز دارد؛ برای مثال کارکرد آموزشی، اجتماعی و سیاسی. در باب کارکرد اجتماعی و سرکشی باید گفت که وحدت امت اسلامی ایران، یعنی عمده‌ترین عامل پیروزی انقلاب، در مسجد شکل گرفت. به طور کلی، مساجد شریعت را توانسته‌اند بدون هیچ‌گونه ملاحظه‌کاری‌ای با فساد قدرت‌های حاکم درآیند.

باین حال، در دوران معاصر، مهم‌ترین چالش پیش روی مساجد ناکارآمدی برای حل مشکل جوامعی است. مکتب سنت و تجدد سرگردان هستند. کسادی و از رونق افتادگی کنونی مساجد از آن روست که در دو دهه‌ی اخیر تغییرات محیطی بسط و شدیدی در جامعه رخ داده است. برای مثال، تمایلی به بهره‌گیری از دستاوردهای تجدد (که گریزی از آن‌ها هم نیست) سبب گردیده که مظاهر اجتماعی مدرن به جامعه راه یابند؛ اما متوالکن مساجد در برابر این رخدادها شگرف محیطی بی‌توجه و سرگرم وظائف سنتی خویش بودند و وقتی فقدان اقبال عمومی را حس کردند، به جای جستجوی علت اصلی، معلول‌ها را دیند و با

^۱. سوره‌ی توبه، آیه‌ی ۱۸

^۲. سوره‌ی بقره، آیه‌ی ۱۱۴

آن‌ها مبارزه کردند. ساختار فکری، اداری، اجرایی و محیطی مساجد، در سال‌های گذشته، به گونه‌ای بوده است که همپای تحولات سریع و پرشتاب جامعه رشد نکرده و تاحدی چشم‌گی سنتی باقی مانده است. مدل کارکرد مطلوب مسجد به عنوان OGN: مسجد در قالب OGN در هر منطقه‌ی جغرافیایی (مسکونی، تجاری، فرهنگی و غیره) طبق رطس‌سنجی و امکان سنجی از اجتماع دین‌داران و به صورت داوطلبانه پدیی می‌آیی و دو بعد اصلی دارد:

الف) در بعد اعمال رطس‌شیری؛

ب) در بعد فعالیت‌های غیررطس‌شیری.

قوت‌ها: پایگاه دئی، عبادت شمرده‌شدن فعالیت‌ها در مسجد، آمادگی اغلب افراد جامعه برای خدمت داوطلبانه در مسجد.

ضعف‌ها: فقدان جامع‌نگری در فعالیت‌های جنبی مسجد، ناآگاه‌ی دست‌اندرکاران مسجد به اصول مدیی و رهبری، ناآگاه‌ی دست‌اندرکاران مسجد به تغیری‌رات محیطی، مشارکت ندادن اعضا در رطس‌سنجی و برنامه‌ریزی، رعایت نکردن اصول مشتری‌مداری، فقدان ارتباط شبکه‌ای میان مساجد و در بعضی موارد رقابت مکلن مساجد.

فصل اول: کلیات تحقیق

۱ - ۱) بیان مسئله‌ی تحقیق

۱ - ۱ - ۱) مقدمه

در حال حاضر، به علت پیچیده و چندبعدی‌شدن مسائل گوناگون جامعه، شاهد تأسیس سازمان‌های گوناگوری هستیم که می‌خواهند به رطس‌های بشری پاسخ دهند. علاوه بر خصوصیت اجتماعی‌بودن انسان، هم‌اکنون دیگر تلاش فرد به تنهایی و بدون سازماندهی سازمانی نیازی را برطرف نمی‌کند. حضور سازمان‌ها در ابعاد گوناگون زندگی اجتماعی چنان پررنگ است که همگان به نوعی با سازمانی در ارتباط هستند. در نگاه برخی متفکران، اکنون دیگر شاهد پدیی‌ای به نام «جامعه» متشکل از «افراد» نیستیم، بل «جوامع»

کنوری متشکل از «سازمان‌ها» هستند^۳ و «جامعه» بدی معنا بای موضوع علم «جامعه‌شناسی» قرار گیرد. در دیدگاه نهادگرایی^۴ هر سازمان طی به عبارت بهتر هر «نهاد» برای رفع یکی از نیازهای بشری می‌کوشد. طبق نظریه‌ی «هرم سلسله مراتبی نیازها» آبراهام مازلو، از جمله نیازهای انسان نیاز «خودشکوفایی» است. در انسان، خودشکوفایی عالی‌ترین مرتبه‌ی نیاز است و ابعاد و اشکال گوناگونی دارد؛ مانند گرایش به «پرستش» و در مرحله‌ی نازل‌تر «دیگر خواهی». در سری تحول تمدن غربی و برای پاسخ‌گویی به ابعاد متمایز نیاز خودشکوفایی در انسان‌ها، نوعی از سازمان‌ها پدید آمده‌اند که به سازمان‌های «داوطلبانه»، «سازمان‌های غیردولتی» «OGN» طی «سازمان‌های غیرانتفاعی» «OPN» معروف‌اند.

باید بدانیم در اسلام که سرآمد ادیان متروقی است، این گونه سازمان‌ها سابقه‌ای بسط‌طولاری دارد. به علت مفهوم خاص «عبادت» در اسلام (هر عملی که به قصد قربت الهی صورت گیرد)، اعمال نیکویی و غیرنیکویی با نیت الهی در زمره‌ی عبادت به‌شمار می‌رود. از سوی دیگر، به علت تأکید خاص اسلام بر ارزش جماعت، این دین مبین راهکار بسط‌طولاری مبتکرانه‌ای برای اجتماع عرضه نموده است و آن تشکیل سازمانی داوطلبانه، غیردولتی و غیرانتفاعی با نام «مسجد» است. مروری بر اهمیت مسجد در اسلام و همچنین نقش آن در طول تاریخ حیات مدنی مسلمانان نشان می‌دهد که مساجد در جوامع مسلمان همان نقشی را ایفا کرده‌اند که امروزه از سازمانی غیرانتفاعی در غرب انتظار می‌رود؛ با این تمایز که مسجد دامنه‌ی وسیعی از فعالیت‌ها را در برمی‌گیرد و در زمینه‌های گوناگون به نیازهای انسان، به صورت سازمانی، پاسخ می‌دهد و دین اسلام این فعالیت‌ها را الهی و عبادی می‌داند.

در جوامع اسلامی، از جمله ایران، مسجد در زندگی اجتماع‌ی مردم حضور ی پررنگ دارد، بدان گونه که طبق آمارهای رسمی، هم اکنون در ایران بالغ بر هفتاد هزار مسجد^۵ احداث شده است. این تعداد

۳. دراکر، ۱۹۹۰.

۴. msilanoitutitsnI.

۵. ماهنامه‌ی مسجد، ش ۷۳، ص ۲۰.

مسجد وقتی مهم جلوه می‌کند که بدانیم تقریباً هیچ سازمان دیگری چنین تراکمی ندارد و فقط ممکن است مدارس از این نظر با مساجد برابری کنند.

۲- ۱- ۱) تبیین اهمیت مسئله‌ی تحقیق

در حال حاضر، بعد از گذشت بیش از ربع قرن از انقلاب اسلامی و تشکیل جمهوری اسلامی ایران، شاهد کم‌رنگ شدن نقش مساجد در جامعه هستیم. این بی‌رونق‌ی حتی در زمینه‌ی رسالت اولیه‌ی مساجد، یعنی برگزاری آداب و آیین‌های دینی، هم محسوس است. به‌راستی مساجدی که بدان‌گونه پررنگ بوده‌اند و کارکردهای بسط‌دهی داشته‌اند، چرا هم‌اکنون بدین‌گونه متروک گشته‌اند؟ آیا زندگی مدرن و پیچیده‌ی امروزی دیگر پذیری مسجدها را ندارد؟ آیا مساجد هم‌اکنون کارکردهای خود را در زندگی قرن بیستم و یکم از دست داده‌اند؟ اگر بخواهیم این سؤال را به‌صورت اساسی‌تر مطرح کنیم، لطیف پرسشی آلی جوامع مسلمان مطلق «مظاهر تجدد» و «مظاهر زندگی دینی» یکی را بایستی انتخاب کنند؟

۳- ۱- ۱) تبیین مسئله‌ی تحقیق

این سؤالات و سؤالات بسط‌دهی وجود دارد که در ذهن هر فرد آگاه‌ی جوانه می‌زند. حال، می‌خواهیم با رویکردی مدی‌تی به پدیده‌ی مسجد بنگریم. وجود ظرفیت عظیمی چون هفتاد هزار مسجد در کشور و انبوه منابعی که در اختیار دارند، نگاه‌ی دقیق و موشکافانه را می‌طلبد. بنابراین، می‌کوشیم با موشکافی مسجد به‌عنوان سازمان داوطلبانه‌ی غیردولتی و غیرانتفاعی، از زاویه‌ی علم مدی‌تی، به این سؤالات پاسخ دهیم:

۱- مسجد در قالب سازمان داوطلبانه‌ی غیردولتی و غیرانتفاعی مذهبی، در جامعه‌ی کنونی ایران،

چه کارکردهای مطلوبی می‌تواند داشته باشد؟

۲- مساجد موفق کنونی کدام یک از این نقش‌ها اجرا می‌کنند؟

۴- ۱- ۱) ابعاد مسئله‌ی تحقیق

کارکردها و نحوه‌ی مدی‌تی مطلوب مسجد در قالب OGN در دو بعد شایسته‌ی طرح است:

۱- فعالیت‌های دینی؛

۲ - فعالیت‌های غیرمکتبی.

۵ - ۱ - ۱) روش حل مسئله‌ی تحقیق

در ابتدا، می‌کوشیم با مطالعه‌ی ادبیات نظری، مدل مفهومی کارکردها و نحوه‌ی مدییت مطلوب مساجد را در قالب OGN طراحی کنیم. سپس، لبروشری توصیفی، از نوع پیمایشی (با استفاده از پرسشنامه)، این مسئله را بررسی می‌کنیم که مساجد موفق تهران، باتوجه به مدل به‌دست آمده، در چه وضعی قرار دارند.

۶ - ۱ - ۱) نتایج حل مسئله‌ی تحقیق

انتظار می‌رود با جواب به سؤالات این تحقیق، متولیان امور فرهنگی مذهبی در جامعه، با شناخت کارکردهای مطلوب مساجد اهمیت بیشتری داده و درانتقال تجربه دراین موارد بکوشیم.

فصل دوم: ادبیات نظری تحقیق

۱ - ۲) تعریف مسجد

«مسجد» اسم مکاری است که سجده در آن انجام می‌شود، یعنی محلی که خدا در آن عبادت می‌شود و «مساجد» جمع «مسجد» است. درحقیقت، مسجد مکاری است برای رازووظف با خالق هستی و در فرهنگ اسلامی جایگاه رفیعی دارد. مسجد مکان ارشاد و تبایغ مسائل، معارف و احکام اسلام است. مسجد خانه‌ی خدا و محل طرح مسائل دینی و اخروی مسلمانان است.^۶

نخستین مسجد را حضرت محمد (صلی‌الله علیه وآله) در مدینه و در کنار خانه‌ی خود ساخت. زم‌ی آن خوابگاه شتران بود و پیغمبر آن را از صاحبش خرید. سپس، خلفا و حاکمان و پادشاهان مساجد زیادی ساختند و در شکل ظاهری آن هم تغییرات وسیعی دادند. برای مثال، در پاره‌ای مساجد، سنت معماری ایاری عصر ساسانی رین لحاظ گشته است.

نقاشی مذهبی و تصوی ائمه در اسلام مجاز رهیست. درواقع، اسلام رسم تصوی انسان و به‌طور کلی موجودات زنده را بت‌پرستی می‌داند. ازای رو، هیچ‌گونه تصوی‌ی در مساجد دیده نمی‌شود. در عوض، دیوارها و ایوان‌ها و منبرها و محراب‌ها با شکل‌های دیگری تزئین می‌شود؛ مانند ترسیم گیاه‌ها و صور

^۶. فرهنگ ایلام، شماره‌ی ۳ و ۴، ۱۳۷۹ ش.

هندسی و کوکبی شکل با نوشته های زیبا و پرنقش و نگار عربی آلت قرآن به خط کوفی، نسخ، ثلث و غیبه. نام برخی از مساجد مهم عبارت است از: مسجدالاقصری، مسجدالحرام، مسجد قبا، مسجد النبی، مسجد اقصوفی و مسجد گوهرشاد.^۷

۱ - ۱ - ۲) مسجد در قرآن

در قرآن کریم، کلمه ی مسجد مجموعاً ۲۸ بار ذکر شده است. بیشتر آیاتی که موضوع مسجد در آنها مطرح گردیده است، درباره ی مسجد به معنای خاص هستند و صریحاً درباره ی موضوع عام مسجد سخنی به میان نیامده است. هرچند امکان بهره برداری از آنها جهت آشنایی با مسجد و شرایط آن مسدود نیست.^۸

۲ - ۱ - ۲) تعریف مسجد در قرآن

قرآن بحث لفظی درباره ی مسجد ندارد، بلکه تعریف مسجد در قرآن براساس برداشت از مفاهیم آیات مربوط به مسجد است.

۱ - قرآن معبدهای قبل از اسلام را مسجد خوانده است، یعنی جایی که خدا در آنجا خوانده می شود. قرآن در به فرزندان حضرت آدم (علیه السلام) خطاب می کند: «زینت های خود را هنگام مسجدرفتن برگزینید»^۹ و خطاب به بنی اسرائیل می گوید «داخل مساجد می شوند چنان که اول بار داخل شدند».^{۱۰} این آلت نشان می دهد که مسجد عبادتگاه است.

۲ - قرآن برپایی عرف به مکانی مسجد می گوید که به اسم مسجد ساخته می شود؛ هر چند از همه ی اهداف عالیه ی مسجد تهی باشد و حتی نمازخواندن در آن ممنوع و حتی تخریب آن لازم باشد، مانند مسجد ضرار که قرآن با همین عبارت، یعنی «مسجد ضرار»، از آن یاد می کند.

۳ - مسجد به معنای سجده گاه، اعضای هفتگانه ی سجده، یعنی در قرآن آمده است. قرآن می فرماید: «به راستی که مساجد (سجده گاه ها) از آن خداست و کسری را با خدا نخواستید». بنابر قول مشهور، معنای این

^۷. زرین جیان، ۲۲.

^۸. باقی و دیگران، ص ۱۴۶، ۱۳۸۱ ش.

^۹. سوره ی اعراف، آیه ی ۳۱

^{۱۰}. سوره ی اسراء، آیه ی ۷

آبی مواضع سجده است.

۴ - چهارمین تعریفی که از کلمه‌ی مسجد در قرآن به دست می‌آید، این است که مسجد به معنای همین مسجد معمولی و عرفی است. البته، گاهی به معنای مساجد خاص، همچون مسجدالحرام و مسجدالنبی و مسجد قبا و گاهی به معنای عام آن، یعنی همین مساجدی که در عرف امروز معمول است، آمده است.

۵ - مسجد به معنای بهت (خانه‌های) پیامبران نیز در قرآن وارد شده است.^{۱۱}

۳ - ۱ - ۲) تعریف مسجد از نظر پیامبر (صلی الله علیه وآله)

در تعریف مسجد از نظر پیامبر (صلی الله علیه وآله) نکته‌ای مهم به چشم می‌خورد و آن این است که ایشان در معرفی مساجد ماهیت آن را بیان می‌کند و نه شکل و صورت آن را. بنابر تعریف پیامبر (صلی الله علیه وآله) از مسجد، مسجد جایی است (جایی بانی باشد) که شرافت حضور انبیاء را دارد و اطلاق خانه بر آن صدق کند. فرهنگ پیامبر (صلی الله علیه وآله) همان فرهنگ قرآنی است. پیامبر اسلام (صلی الله علیه وآله) در جای دیگری می‌فرماید: «همه‌ی زمین را برای من مسجد و ظهور کردند». از این کلام پیامبر (صلی الله علیه وآله) دو نکته را در می‌یابیم: یکی آنکه هر جا وضعیتی داشته باشد که با فرهنگ قرآن و سنت مطابقت کند (به عبارت دیگر، بتواند مجلس انبیا، روشن به نور الهی و خانه‌ی خدا باشد)، مسجد است. دوم، ایشان می‌گویند هم چون یهود نصاری نباشند که فقط و فقط معابد را محل عبادت می‌دانند. غرض از مسجد ملاقات با خداست، پس در هر جا این امکان فراهم شود، آنجا مسجد است. روایت بسطی از پیامبر اسلام (صلی الله علیه وآله) رسیده است که با معرفی مسجد در واقع اهل مسجد را هم معرفی می‌کند؛ برای مثال «مسجد خانه‌ی متوین است»، «انسان‌ها ی مسجدی، مؤمن هستند».^{۱۲}

^{۱۱} . باقی و دیگران، ص ۱۴۱، ۱۳۸۱ ش.

^{۱۲} . باقی و دیگران، ص ۱۵۳، ۱۳۸۱ ش.

۳- ۲) تأثیر اسلام بر حیات اجتماعی مسلمانان

جوامعی که اکنون به آن‌ها جوامع مدرن می‌گویند، حداکثر ظرف دو دهه‌ی اخیری به این دستاورد بشری دست یافته‌اند؛ اما اسلام به‌عنوان دینی متمدن و خاتم ادیان الهی، که برای رهنمون کردن بشر به سعادت ابدی و جاودان نازل شده است، از همان ابتدا هیچ‌گاه سعادت ابدی و اخروی انسان را از سعادت دنیوی و مادی وی تفکیک نکرده است. از آنجاکه در نگاه اسلام «دنی مزرعه‌ی آخرت است»، با ظهور خویش بذر مذهب و تکامل دنیوی را نیز در جامعه‌ی بشری پراکند. دستورهای این دین الهی در قالب کتاب آسمانی و جاوی «قرآن» و راهنمایی‌های پنهان این دین در عرصه‌ی امور دنیوی و بسترهایی مناسب برای رشد و تکامل بشر برقرار کرد. در ۱۴۰۰ سال قبل که مدنیت در شبه جزیره‌ی عربستان به اندازه‌ای نبود که اقتضای ایجاد نهادهای مدیریتی را بکند، دین اسلام با تأکیدی چشمگیر بر ارزش تجمع و تأسیس نهادی به نام مسجد، این نظم بشری را به بشر آن روزگار شناساند.

برای مثال، از جمله پدیده‌های اجتماعی که در اسلام بدان بسط و اهمیت داده شده است و اثری بسط عمیق بر حیات بشری جوامع مسلمان داشته است، پدیده‌ی وقف است.

از جمله پدیده‌های مهم وسعت وقف و کثرت موقوفات، بی‌افکندن نهادهای تمدنی و مدیری بود. گرچه جامعه‌ی ما [جامعه‌ی ایرانی] به‌لحاظ سطحی و فرهنگی مطلقاً فاقد عامل شهروندی بود، اما در جهت نهادهای تمدنی دیگر گام‌های بلندی برداشته شده بود. در زمانی که سراسر دنیای غرب در سلطه‌ی خشن و قرون وسطایی کله‌ها بود و مظاهر تمدن و سازمان‌های اجتماعی امروز و نهادهایی مانند شهرداری، مراکز بهداشتی و سازمان‌های فرهنگی و غیبه برای تخصص خدمات عمومی نه در غرب و نه در سای نقاط جهان وجود داشت، موقوفات و سازمان‌های اداره‌کننده‌ی آن به‌عنوان یک سازمان اجتماعی وسیع چرخه خدماتی را... عرضه می‌کرد... در کللی شهرهای بزرگ و کوچک و روستاها و دهات دورافتاده، هزاران مدرسه، بیمارستان، بیمارستان، حمام عمومی، کاروان‌سرا، قنات، مسجد و

حسری و غمی که از محل سرمایی عظیم موقوفات فراهم شده و طی اداره می‌شود، در اخطار مردم قرار می‌گرفت... هزاران پزشک، دانشمند و شاعر و فیلسوف به یمن این موقوفات برخاسته‌اند.^{۱۳}

همچنین، خداوند متعال در اکثر مواردی که می‌خواهد مؤمنان را به یاری خود دلگرم کند، گروه مؤمنان، گروه صابران و گروه متقین را شایسته‌ی همراهی خویش می‌داند: «أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ»^{۱۴}، «إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ»^{۱۵}، «أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ»^{۱۶}، «إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ»^{۱۷}. حتی، خداوند در بسطی از آلت آناری که اهل فلاح و رستگاری می‌داند را با ضمیمه‌ی جمع معرفی می‌کند: «... اولئك المفلحون».

در اسلام بسطی از امور عبادی، و از جمله مهم‌ترین آن‌ها «نماز»، اگر به صورت اجتماعی برگزار شوند، ارزش بسیار بیشتری دارند. همچنین، «پیغمبر گرامی اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) بادی‌نشینان عربی را که اسلام می‌آوردند از بازگشت به بادی‌ها نمی‌فرمودند و آنان را الزام به سکونت دائمی در محلی می‌نمودند»^{۱۸}. پیغمبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و ائمه هدی (علیهم‌السلام) رفی با عنایت به همین اصول ارزشمند اسلام به تأسیس مسجد دست زدند در آن روزگار و به اقتضای وضعیت زمانی و مکانی، ایشان مسجد را محل اجرای بسطی از امور اجتماعی کردند.

انواع فعالیت‌های مربوط به آموزش، امور قضایی، مشاوره، حل اختلاف، مراسم و جشن‌ها، ارتباطات عمومی، حرکت بسطی، پرکردن اوقات فراغت، خدمات اجتماعی و رفاهی، تعاون، امور دفاعی و مانند آن‌ها در طول دوران‌های گوناگون جوامع اسلامی در چارچوب مساجد انجام می‌شده‌اند.^{۱۹}

^{۱۳}. باقی و دیگران، ص ۲۳۵، ۱۳۸۱ ش.

^{۱۴}. سوره بقره، ص ۱۹۴ و سوره توبه، آیه ۳۶ و ۱۲۳.

^{۱۵}. سوره بقره، آیه ۱۵۳، سوره انفال، آیه ۴۶.

^{۱۶}. سوره انفال، آیه ۱۹.

^{۱۷}. سوره نحل، آیه ۱۲۸.

^{۱۸}. باقی و دیگران، ۱۳۸۰ ش.

^{۱۹}. باقی و دیگران، ص ۲۴۱، ۱۳۸۱ ش.

۴ - ۲) اهمیت و نقش مسجد از دیدگاه اسلام

دین اسلام هیچ گاه (نه در آلت قرآن کریم و نه در احادیث نبوی و روایات معتبر) برای مساجد خط مشی تعیین نکرده است، بلکه صرفاً به تعیین اصولی کلی در باب فعالیت های قابل اجرا در مساجد بسنده کرده است. هر مسجدی که این اصول را رعایت کند، در اجرای هر فعالیت و انضای هر نقشی اختلال کامل دارد؛ یعنی تعیین خط مشی بر عهدهی مؤمنان مسجد است. درحقیقت، با رعایت این اصول، هر فعالیتی در مسجد عبادت محسوب می گردد. این اصول همانهاست که پیش از این گفتیم.

طبق نگرش توحیدی، به هر مکانی که در آن این اصول نقض نشود و فعالیت الهی داشته باشد ، اطلاق «مسجد» جایی است. با این نگرش، «مسجد» نه کالبدی فنی یکی که تفکر، نگرش، فرهنگ و جهان بینی است و بانی آن را در افراد بشر جستجو کرد. به همین سبب، خداوند در قرآن کریم بر بارکن مسجد تأکید فراوانی می کند و لازمه ی تولیت مسجد را ایمان به مبدأ و معاد و خلوص در ریخت و تقوا می داند. قرآن کریم در آلتی متعدد بر عمران و آباداری مساجد تأکید می کند و آبادکنندگان مساجد را ایمان آورندگان به خدا و قلمت معرفی می کند.^{۲۰} البتة ازسوی دیگر، در احادیث و روایات بسطی بر پرهیز از تجمل در مساجد تأکید فراوان شده است، به نحوی که مساجد دارای زرق و برق فراوان را (ازآنجا که مانع اشتغال مؤمنان به طاعت خدا می گردند) از نشانه های آخرالزمان به حساب آورده اند. پیامبر (صل الله علیه وآله) دراین باره می فرماید: «ای سلمان در آخرالزمان مساجد مانند کلیساها آذنی بندی می شوند و قرآن ها را زینت کنند و مناره ها بلند می گردد و صف نمازگزاران فراوان می شود که با دل های پر از کینه و زبان های چندگونه گرد آیند».^{۲۱}

با تفکر در آلت و روایات مذکور می توان به عمق دیدگاه انسان گراانه ی اسلام پی برد. مراد خداوند از آباداری مساجد «آباداری معنوی» است. اگر کلمه ی «زینت» در آیتی «خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ

^{۲۰} .سوره ی توبه، آیه ی ۱۸

^{۲۱} . تحف العقول، ص ۴۷.

مَسْجِدِ^{۲۲} را فقط زینت‌های ظاهری نداریم و توانایی‌ها، قابلیت‌ها، استعدادها و هنرها و در بعدی دیگر نگذهای متعالی انسان را این جزئی از زینت وی به حساب آوریم، می‌توانیم استنباط کنیم که مراد قرآن از مساجد آباد، مساجدی است که محل رفت‌وآمد مؤمنان و انسان‌هایی توانا و دانا است. ایشان از این توانایی و دانایی خویش در راه رفتن به قرب خداوند، حول محور مسجد، استفاده می‌کنند و به دیگر برادران و خواهران دینی خویش نیز کمک می‌کنند. این نظر از آنجا تقویت می‌گردد که «در تاریخ صدر اسلام، مسجد انحصار به هیچ دسته و گروه خاصی نداشت و حتی ملحدان، در کمال آزادی و امریت، در آنجا حضور می‌یافتند و به مناظره می‌پرداختند».^{۲۳} مساجد در دوره‌های رونق خویش، همچون سازمانی غنی‌دولتی غنی‌انتفاعی به ایفای نقش در جامعه‌ی اسلامی پرداخته است.

۵- ۲) کارکردهای مساجد در طول تاریخ

واژه‌ی «کارکرد»^{۲۴} در ادبیت علم جامعه‌شناسی به معنای نقش علی‌اثری است که هر پدیده در زنجیره‌ی پدیده‌هایی که با آن‌ها مرتبط است باقی می‌گذارد. یک رشته‌ی کنش اجتماعی منظم کارکرد اجتماعی نامیده می‌شوند».^{۲۵} باین توجه کرد که این تعریف از «کارکرد» تعریفی جامعه‌شناختی از ترجمه‌ی کلمه‌ی «noitcnuF» است. همین واژه در ادبیت علم مدییت نیز استفاده می‌شود، اما معنای بسط‌ده محدودتری در قیاس با علم جامعه‌شناسی دارد. دانشمندان مدییت این واژه را مترادف «فعالیت» علی‌حقی «وظیفه» برای هر بخش سازمانی دانسته‌اند. اگر بخواهیم در ادبیت علم مدییت اصطلاحی هم‌ارز با واژه‌ی «noitcnuF» در علوم اجتماعی بکاریم، شایع‌ترین اصطلاح، واژه‌ی «noissiM» باشد که به رسالت ترجمه می‌شود.

هرچند کارکرد ابتدایی و اصلی مسجد کارکرد تعلیمی آن بوده است، اما به هیچ‌وجه این کارکرد یگانه کارکرد مساجد نبوده است. همان‌گونه که گفتیم در بسط‌ده‌ی از دستورهای اسلام، روح

^{۲۲} .سوره‌ی اعراف، آیه‌ی ۳۱

^{۲۳} . باقی و دیگران، ص ۱۶، ۱۳۸۱ ش.

^{۲۴} . noitcnuF .

^{۲۵} . فتوحی، ۱۳۸۱ ش.

جمعی و عبادت گروهی اهمیت فراوانی دارد و یکی از دلائلی که در مسجد فقط امور عبادی انجام نمی‌شده است، تعریف اسلام از عبادت می‌باشد. اسلام هر عملی را که با قصد قربت به خداوند متعال انجام گیرد، عبادت برمی‌شمارد. با این پیش زمینه و همچنین بطن‌آوری از سیره و سنت نبوی، مساجد توانسته در زمینه‌های بسطی در جوامع اسلامی نقش ایفا و خلاء وجودی بسطی از نهادها را پر کنند.

۱- ۵- ۲) کارکرد تبلیغی

خداوند هدف خلقت انسان را عبادت می‌داند و بهترین مکان برای این کار مسجد است. از عبارت «أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ» در آیه کریم قرآنی «وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ...»^{۲۶} استفاده می‌شود که مساجد محل عبادت و پرستش الهی است. مسجد شریف‌ترین مکان برای خضوع و سجده بر درگاه الهی و از خود گذشتن و به خدا رسیدن است.

از جمله عبادات در مسجد نماز بزرگ جمعه است که عبادت سراسری مسلمانان است. از این رو، مسلمانان هر هفته جمع می‌شوند و در عین نیایش با خدا در برابر دشمنان دئی نیز اعلان آمادگی می‌کنند. نماز در مسجد آن قدر ارزش دارد که حتی انتظار در مسجد برای برپایی نماز نیز عبادت است. رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در این باره می‌فرماید: «نشستن در مسجد برای انتظار نماز عبادات است، مادامی که حدیثی از او سر نزنند. عده‌ای پرسیدند ای رسول خدا حدیث چیست؟ فرمود: غیبت کردن».^{۲۷} از دیگر عباداتی که در مسجد انجام می‌گیرد دعا و مناجات است. از این رو، به‌خصوص بعد از انقلاب اسلام ی، خواندن دعاهایی چون کمیل، توسل، ندبه و نظای آن رونق بیشتری یافت. اعتکاف، عزاداری برای اهل بیت (علیهم السلام) و سخنرانی‌های دینی و اخلاقی از دیگر اعمال عبادی مسجد است.^{۲۸ ۲۹}

۲- ۵- ۲) کارکردهای آموزشی

بعد از کارکرد تبلیغی، قوی‌ترین کارکرد مسجد، در طول تاریخ، کارکرد آموزشی آن بوده است. این کارکرد،

^{۲۶}. سوره بقره، آیه ۱۱۴

^{۲۷}. مجلسی، ج ۸۳، ص ۳۸۴.

^{۲۸}. باقی‌زاده، ص ۷۲.

^{۲۹}. باقی و دیگران، ص ۲۴۲، ۱۳۸۱ ش.

به‌ویژه قبل از نهایی نهادهای مدرن، بسط و پررنگ بود، به گونه‌ای که در اکثر جوامع مسلمان مجموعه‌ی تعلیم و تربیت حول محور مسجد شکل گرفته بود. رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) می‌فرماید: «هر نشستی در مسجد نهوده است، مگر آنکه برای سه کار باشد: خواندن قرآن، ذکر خدا، سؤال از علم و دانش».^{۳۰} پیامبر (صلی الله علیه و آله) در مسجد خویش آیات قرآن، احکام و معارف دینی و حتی مسائل تاریخی را به مردم آموزش می‌داد.

تا آغاز قرن چهارم اسلامی، غالباً مساجد در غی اوقات نماز حکم مدارس را داشت و بعداً مراکز آموزشی صورت خاصی به خود گرفت. بسط و پررنگی از بزرگان علم و دانش دانش‌آموختگان حلقه‌ی درس کلاس‌هایی بودند که در مساجد برگزار می‌شد. حتی بعدها که مراکز تحصیلی از مساجد به مدارس منتقل شد، مدارس در جنب مساجد ساخته می‌شد و از این طریق بچند ناگسستگی دینی و علم به نمایش گذاشته می‌شد. آری، مسجد همواره آموزشگاه مباری دینی و معارف اسلامی بوده است. از این رو، مسجدی که امروز نقش مؤثر خود را در زمینه‌های فرهنگی و آموزشی ایفا نکند، در حقیقت از ادای بخشی مهم از رسالت خود بازمانده است.^{۳۱}

از دل چنین تلاش‌هایی علوم بسط و پررنگی از منابع اسلامی سرچشمه گرفت؛ علوم چون فقه، اصول، کلام و فلسفه‌ی اسلامی. نقطه‌ی عطف در ایفای نقش آموزشی مسجد در دوران زندگانی دو امام شیعیان رخ داد، یعنی در زمان امام محمد باقر و امام جعفر صادق (علیهما السلام). این دو امام با اغتنام از فرصت به‌دست آمده در کشاکش تحولات سطریری بچند امولف و عباسولف، شاگردان بسط و پررنگی پرورش دادند. این دو امام بزرگوار پدیی آورنده‌ی طبقه‌ای جدیی هستند به‌نام طبقه‌ی علمای اسلام.

مساجد از رهگذر کارکرد آموزشی خویش سهمی بسط و پررنگ مهم در فرهنگ و تمدن اسلامی ایفا

^{۳۰} . مجلسی، ج ۷۷، ص ۸۶.

^{۳۱} . باقی‌زاده، ص ۷۳.

کردند.^{۳۲} با غری ترشدن علوم اسلامی و تخصصی شدن آن‌ها، آموزش تخصصی علوم اسلامی به مدارس منتقل شد. در دوران معاصر،

با شکل‌گیری دولت و ملت‌های جدید در جوامع اسلامی طی تحول در ساختار حکومتی ملت‌های کهن، حکومت‌ها به تأسیس نهادهای آموزشی جدید پرداختند. این امر خودبه‌خود بر آموزش در مدارس و مساجد تأثیری گذارد. دو واقعیتی که در این مکتب خودنمایی کرد: توسعه‌ی اقتصادی (البته ربط به رویه‌های تخصصی که آموزش سنتی نمی‌توانست چنین محصولاتی داشته باشد) و تحولات اجتماعی ناشی از تماس با غرب (ظهور نقش‌های جدید که آموزش‌های تازه‌ای می‌طلبد). در این نظام آموزشی جدید، حتی آموزش‌های دینی تا حد تعالیمات دانشگاه پیش نمی‌شد تا مجموعه‌ی آموزش‌های سنتی ناکارکرد شوند. عاملی که باعث تداوم آموزش سنتی می‌شد آن بود که تبلیغ و دعوت دینی به رویه‌های آموزش دینی‌های ربط داشت که نهادهایی مثل وقف طی تمهیداتی مثل خمس هزینه‌های آن را تأمین می‌کرد و مستقل از دولت بودند.^{۳۳}

۳- ۵- ۲) کارکرد اجتماعی

در صدر اسلام، مسلمانان در این مکان جمع می‌شدند، مشکلات اجتماعی را بررسی می‌کردند و برای رفع آن می‌کوشیدند. آنان درباره‌ی مصالح اسلام و مسلمانان مشورت می‌کردند. امروز هم بانی مسجد خانه‌ی آشنایی با دردها و مشکلات اجتماعی و چاره‌اندیشی برای رفع آن‌ها باشد. امام خمینی (قدس سره) در این باره می‌فرماید:

این مسجد الحرام و مساجد در زمان رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) مرکز جنگ‌ها و سرطست‌ها و مرکز امور اجتماعی و سرطری بوده. این طور نبوده است که در مسجد پیغمبر، همان مسائل عبادی نماز و روزه باشد؛ مسائل سرطری‌اش بهتر بوده. اسلام می‌خواهد که مردم آگاهانه برای

^{۳۲}. السباغی، ص ۶، ۱۳۷۳ ش.

^{۳۳}. باقی و دیگران، ص ۲۶۴، ۱۳۸۱ ش.

مصالح خودشان و برای مصالح مسلمین در آنجا فعالیت کنند.^{۳۴}

طبق آموزه‌های اسلام، هر عملی که به قصد قربت انجام گیرد، عبادت است؛ بنابراین مجوز فعالیت‌های زیادی را داریم که می‌توانیم در مسجد انجام دهیم. به‌ویژه، هنگامی که نهادهای دیگر جامعه کارکردهای خود را به‌درستی انجام ندهند، مسجد می‌تواند محلی برای رتق وفتق امور مسلمانان باشد.^{۳۵}

در جوامعی که کارکردهای اجتماعی مساجد غلبه پیدا می‌کنند علی‌کارکردهای اجتماعی هم‌عرض با کارکرد نظارتی جلوه‌گر است، مسجد مرکزیت بیشتری پیدا می‌کند و در مناطق مسکونی، در مرکز منطقه واقع می‌شود. این مساجد به‌نحو مشارکتی اداره می‌شوند و انواع فعالیت‌های آن‌ها براساس همکاری افرادی است که ارتباط بیشتری با مسجد دارند.^{۳۶}

مدرسته و فرآیند نوسازی این کارکرد مسجد را نیز با مشکل مواجه کرده است. نوسازی در پی آن است که بخشی عمده از کارکردهای اجتماعی مسجد را به نهادهای عرفی تبدیل کند و مسجد صرفاً کارکردی نظارتی داشته باشد. البته، این امر از مخالفت برپایه‌ی نوسازی و تجدد با دین ناشی نمی‌شود، بلکه اصولاً نوسازی در جهت راه اندازی نهادهای تخصصی برای پاسخ‌دادن مداوم و به‌عینه به نیازهای مردم است. بسطی از کارکردهای اجتماعی مسجد به‌گونه‌ای هستند که در چشم جامعه ضروری نمی‌نمایند؛ لذا حتی اگر مسجد بخواهد نقش اجتماعی مستقیم داشته باشد، باید کارکرد کنونی خود را تغییر دهد و مسئولان مسجد باید بدانند رقبای دیگری نیز دارند که کاری مشابه را انجام می‌دهند. برای مثال، اگر مساجد بخواهند به امور فقهی و درمان‌گران رسیدگی کنند، متوجه خواهند شد که نهادهای خدمات‌دهنده‌ی دیگری نیز وجود دارند و آن‌ها با کار تخصصی و رقابت و همکاری با دیگر نهادها می‌توانند در این عرصه باقی بمانند.^{۳۷}

^{۳۴}. صحیفه نور، ج ۱۸، ص ۶۷.

^{۳۵}. باقی و دیگران، ص ۲۴۳، ۱۳۸۱ ش.

^{۳۶}. باقی و دیگران، ص ۲۴۵، ۱۳۸۱ ش.

^{۳۷}. باقی و دیگران، ص ۲۴۸، ۱۳۸۱ ش.

۴- ۵- ۲) کارکرد سرطری

در تاریخ اسلام (بعجز مقطع صدر اسلام)، نقش سرطری مساجد بیشتر غی مستقیم بوده است. در روزگار جدی و با پیشگامی رهبران دینی در جوامع اسلامی، این کارکرد پررنگ تر شد. مصلحینی چون سید جمال الدین اسدآبادی، حسن البنا، محمد عبده و علامه اقبال لاهوری از مسجد به عنوان پایگاه ی برای آغاز جنبش های سرطری اصلاحی در قرون اخیر استفاده کردند.

این رفتارها ابتدا در چارچوب دعوت و تعاون اسلامی آغاز می شده است (جلسات تفسیری قرآن، نظن احکام اسلام، بزرگداشت اولطی دئی، ذکر وقایع تاریخی مربوط به دئی، ذکر مشکلات و مصائب مسلمانان در اقصی نقاط عالم و جز آن)، ولی به سبب فقدان مجراهای سرطری برای ظهور دغدغه ها و تمایلات دئی، خود مسجد به نوعی پایگاه سرطری تبدلی می شده است.^{۳۸}

در مقایسه با دیگر ادیان، اسلام ظرفیت بیشتری برای کار سیاسی دارد، به ویژه با توجه به چنین احادیثی: «من اصبح و لم یهتم بامور المسلمین فلیس بمسلم».^{۳۹} از نظر تاریخی ریز می دانیم که پیامبر اسلام (صل الله علیه و آله) نخستین مسجد را در مدینه و نزدیکی به خانه ی خویش ساخت و آن را مرکز ی برای اداره ی امور سرطری و مباحث و جدال ها قرار داد.

با گسترده تر شدن قلمرو فعالیت دولت در دوران معاصر از سویی و پنهان شدن نهادها و مجراهای به رسمیت شناخته شده برای اجرای فعالیت های سرطری از سوی دیگر، فعالیت های سنتی مساجد چون تعلیم و تربیت اسلامی، دعوت اسلامی، اصلاح اجتماعی و تعاون اجتماعی رهن اکنون سرطری شمرده می شوند. حکومت ها در برخورد با این فعالیت ها تلاش دارند تا آنجا که این فعالیت ها سعی در ایجاد اختلال در فعالیت های دولتی ندارند و مخصوصاً

^{۳۸}. باقی و دیگران، ص ۱۰۰، ۱۳۸۱ ش.

^{۳۹}. علل الشرائع، ص ۱۳۱.

نهاد حاکمیت را دچار چالش مشروعیت نمی‌کنند، از در مماشات وارد گردند.^{۴۰}

اما تزریق سرکست به مسجد این مرکز را به چهار شکل ممکن درآورده است:

۱ - مرکز حزبی؛

۲ - دار الندوه (محل مشورت)؛

۳ - پارلمان محله؛

۴ - خانه‌ی شهروند.

از چهار شکل مطرح‌شده، مساجد در طول تاریخ جهان اسلام و این در دوران معاصر کمتر از همه به صورت مراکز برای گروه‌های خاص سیاسی درآمده‌اند. علت این امر وجود اصل فراگیری و انحصاری نبودن فعالیت در مساجد است. همچنین، غی از صدر اسلام، به علت شکل‌گیری دارالاماره‌ها مساجد کمتر مرکز تشکلی شوراهای مسلمانان در امور عمومی خویش بوده‌اند؛ زیرا در کل حکومت‌ها در جوامع مسلمان به صورت استبدادی بوده‌اند و مشارکت سرکستی توده‌ها را بر نمی‌تافته‌اند. اما دو شکل دیگر، یعنی خانه‌ی شهروندی پارلمان محله، در مساجد جاری بوده و هستند. نقش سرکستی مسجد را بانی عمدتاً در نقش اجتماعی و مدبری آن جستجو کرد؛ آنجاکه نقش اجتماعی و مدبری مفهوم سرکستی پیدا می‌کند، مسجد سرکستی می‌شود و آنجاکه کارکردهای اجتماعی مستقل از سرکست جاری پنداشته می‌شود، مسجد این کمتر سرکستی می‌شود.^{۴۱}

۱ - ۴ - ۵ - ۲) مسجد و انقلاب اسلامی

ازجمله موفق‌ترین حرکت‌های سرکستی در چند دهه‌ی اخیری، انقلاب اسلامی ایران است. این انقلاب وجوه تمایز فراوانی با دیگر انقلاب‌ها دارد و ازجمله‌ی آن‌ها تمایز پایگاه دینی این انقلاب در عصر گریز از این‌تولوزی‌های آسمانی است. مساجد به عنوان فراگیری‌ترین مرکز دینی در اسلام، در این انقلاب نقشی حساس داشتند. امام خمینی (قدس سره) فرمودند: این انقلاب به تأسی از سنت اسلام‌ی در عصر پیامبر است که

^{۴۰}. باقی و دیگران، ۱۳۸۱ ش.

^{۴۱}. باقی و دیگران، ص ۱۰۷، ۱۳۸۱ ش.

اعتقادی خاص به اجتماع مظلن سرطست و اسلام، حول محور مساجد، داشتند. امام امت در سال‌های قبل، عری در همان اطم‌ی که از سوی حکومت شاه تبعی شدند، در نخستین نطق خود در نجف، در مسجد شیخ انصاری و در حضور بسطری از علما و فضلا، چری گفتند:

اسلام سرطست دارد، برنامه‌ی اداره‌ی امور مملکت دارد، ممالک بزرگ را اداره می‌کند. بر رؤسای جمهور، سلاطین و دول اسلامی است که اسلام را به عالم معرفی کنند تا مسری‌ها خطل نکنند که اسلام چون مسری‌ست است و مسجد مثل کل‌هاست. وقتی نماز در مسجد برپا می‌شد، تکلیف معی می‌کردند. در مسجد، شالوده‌ی جنگ ریخته می‌شد. در مسجد تدبی اداره‌ی ممالک می‌شد. کل‌ها فقط برای عبادت و نزدیکی به خدا علی زعمهم است، لکن مسجد مسلمی در زمان رسول خدا و در زمان خلفایی که بودند، مرکز سرطست اسلام بود. در زمان رسول خدا، در زمان حضرت ام‌المؤمنی و در زمان دیگران، در روز جمعه در خطبه‌ی جمعه مطالب سترسی، مطالب مربوط به جنگ‌ها و مربوط به سرطست مدن مطرح می‌شد.

در فرایند انقلاب اسلامی، آغاز تظاهرات ملیوری مردم از مسجد و پایان آن ری مسجد بود. روشنگری و هدایت آنان در مسری مبارزه در مسجد انجام می‌گرفت. جلسات مخفطنه و طرح و برنامه‌ریزی گروه‌های مقاومت در مسجد برگزار می‌شد. خطابه‌های آتشری و عاظ و خطبا در تحریک مردم برای فتح خاکرنی‌های حکومت شاه، پیسته در مساجد استمرار داشت. وحدت امت اسلامی که عمده ترین عامل پیوزی انقلاب بود، در مساجد معنا و مفهوم ظفت. مسجد نی‌آنکه رظمند ثبت نام، حوزه بندی، اجبار، اکراه و این قبلی امور باشد، که نوعاً در دسته‌های سترسی و گروهی وجود دارد، به تبعی ملیون‌ها مؤمن معتقد می‌پرداخت.

در انقلاب اسلامی، علاوه بر همه‌ی وی‌گی‌ها، مسجد یک وی‌گی منحصر به فرد داشت که همه‌ی نقش آفرینی‌های خود را مدین آن است و آن ماهیت تشریع است. مساجد شیعیان به لحاظ نداشتن وابستگی مادی و معنوی به حکومت‌ها، همواره توانسته است بدون هیچ گونه ملاحظه‌کاری و احتیاط پیشگی‌ای، با

فساد قدرت‌های حاکم درافتد. باتوجه به اینکه همه‌ی امور مساجد به دست مردم و با اعانات مسلمانان و وجوهای شرعی آنان اداره می‌شود، خود آنان یعنی حافظان اصلی آن هستند و فرط‌های حق طلبانه‌ی خود را از این مراکز به گوش دیگران می‌رسانند. ائمه‌ی مساجد که در حوزه‌های علمی و شرعی تربیت شده و خود را به قدرت‌های فاسد نفروخته‌اند، عهده‌دار مسئولیت مساجد می‌شوند. لذا، هر حرکتی که از مسجد آغاز می‌شود، از یک سو رنگ دینی و الهی و از سوی دیگر بعدی مردمی دارد و این دو عامل بقای نهضت‌ها و حرکت‌ها^{۴۲} است.

۶- ۲) چالش‌های مساجد در دوران معاصر

چالش‌های امروزی مسجد بازتابی است از مشکل‌های جامعه‌ای در حال توسعه و شرقی که در تنگنای انتخاب مکتب سنت و تجدد است. سنت غربی و اصول اسلامی بعد از آنکه تطور و تغییر جدید از نوزایی باز ماند و حتی در برخی مناطق ضدنوزایی شناخته شد و در مقابل تجدد غربی خلع سلاح گردید. مشکل بین سنت و تجدد در جامعه‌ی ایرانی، از تردید در انتخاب مکتب نگرش آسمانی به جهان هستی و نگاه زمینی بدان برمی‌خیزد. چند صباحی است که جامعه‌ی ایران بر سر دو راهی عظیمی قرار دارد. متأسفانه، در این چند صباح، گاه راه‌حل‌های افراطی و تفریطی برگزیده شده است، یعنی گاه همه‌ی تجربیات بشری به دست آمده از تجدد انکار شده است و گاه، عقبه‌ی تاریخی و فرهنگی جامعه سنتی و اسلامی فراموش و لاله‌زنان به سمت تجدد (طی بهتر بگوییم: پوسته‌ی نیپوری تجدد) گام برداشته شده است.

در حال حاضر، وضع جامعه‌ی ایرانی تا حدودی التقاطی است و رفتارهای ایرانی نه در قالب سنت می‌گنجد و نه در چارچوب تجدد درای مکتب، مساجد هم سرگردان گشته‌اند. از آنجکه در جهان دهکده شده‌ی امروزی، استفاده از تجربیات فکری بشری حاصل از مدرنیسم اجتناب‌ناپذیر است، به ظاهر بسطی از کارکردهای مسجد از دست رفته است و از سوی دیگر، چسبیدن به برخی از مظاهر تحریف‌شده‌ی سنت هم گره از کار فروبسته‌ی آن باز نمی‌کند. بنابراین مسجد باید راهی نو بیابد که این تعارض حل کند

الف) هویت دینی اعتقادی

اگر از هویت دینی اعتقادی انتظار اعتقاد به معنای حقیقی و راستی آن را داشته باشیم، بایستی بگوییم که این هویت اعتقادی در هنگامه‌ی تولد ادلّه به وجود می‌آید؛ زیرا در این دوره اولاً سطح اعتقاد بسطح دانش برابر است و در نتیجه اعتقاد به دین بر اعتقادات ضدیدی و غی‌دینی پیروز می‌شود. ثانیاً، در این پیروزی هیچ امر تأثیرگذار، کاتالیزور و تسریع‌گر بیرونی‌ای وجود ندارد. درحقیقت، نه آیه و عرف به‌طور پنهانی دین را اجبار می‌کنند و نه دولت و قدرت. اما، پس از تولد اعتقاد (ازجمله اعتقادات دینی)، به تدریج دفاع از آن اعتقاد به کلّی ارتجاعی بدل می‌شود. مقصود ما از ارتجاع در اینجا نسبی است که آن اعتقاد با رقیبان خود می‌کشد. او در مصاف با رقیبان خود چنان می‌کند که رقیبان دیروز با او می‌کردند و حتی در وضعیت بحرانی، با رقیبان درونی خود بدتر از رقیبان بیرون خود عمل می‌کند. یعنی، بازتولیدکنندگان اعتقادات دینی را از خود می‌رانند؛ زیرا به تدریج در سطوح عالی اعتقاد مذکور، طبقه‌ای از نخبگان حوزه‌ی قدرت علی‌معرفت شکل می‌گیرند که بازتولید اعتقاد دینی را در حکم کفر علی‌طغیان می‌شمارند و در نتیجه «ایئولوژی» به ضد «ایئولوژی» تبدیلی می‌شود، از حرکت باز می‌ایستد و دیگران را هم متوقف می‌کند. در چنین وضعی، حفظ هویت دینی موجود جامعه، شرط بقای حاکمیت دینی موجود است و برخلاف وضعیت تئوسیس ایئولوژی، ترویج ایئولوژی کاتالیزور حکومتی دارد و اعتقاد نه حول دانش که حول قدرت شکل می‌گیرد.^{۴۳} شاید تفاوت مسجد فعال در زمان انقلاب و هنگام جنگ در مقایسه با برخی مساجد کنونی از چنین علتی ناشی بشود.

ب) هویت دینی ایمانی

هویت دینی ایمانی نیز از هر چیزی با «فردیت» انسان‌ها تناسب دارد و محصور در زمان و مکان خاصی نیست. این نوع هویت در هر زمانی، امکان بروز می‌کشد و در عین حال کمترین اثر را از زمان می‌کشد؛ زیرا عوامل مقوم خود را از خارج دین نمی‌جویند. دانش، قدرت، عرف و آیه هیچ‌یک یگانه عامل ایجاد هویت ایمانی نیست. البته، ایمان با هر یک از آن‌ها نسبت‌هایی دارد، اما دربند آن‌ها نیست.

^{۴۳} . قوچانی، ص ۱۸۰، ۱۳۷۹ ش.

دخول دین داران و دین باوران به حوزه‌ی ایمان از مصدر جامعه (مانند دین آئینی) بی دولت (مانند دین اعتقادی، در مرحله‌ی ثانوی) نیست؛ بلکه هر فرد منفرداً و پرسش‌گرانه وارد عرصه‌ی دین می‌شود و احکماً به ایمان می‌رسد. ازاین لحاظ، تاحدودی شی‌ی هویت دینی اعتقادی در مرحله‌ی اولی (تأسیس اعتقاد) است؛ اما برخلاف هویت دینی اعتقادی، توافق دین داران در هویت دینی ایماری با دین توافقی اجمالی است، نه تفصیلی. این توافق بر سر مبدأ و معاد است، نه بر سر مسیری و طریق. هویت دینی ایماری چون با میل زاده می‌شود و چون از فرد به جامعه حرکت می‌کند، نه از جامعه بی دولت به فرد، سببی صددرصد طبیعی دارد. در جامعه‌ای که چنین هویتی زاده شود، نظری به مبنای عوامل ضد‌مذهب نیست.

بنابراین، به‌طور طبیعی، «این‌تولوژی دینی» نه به صورت ارتجاعی این‌تولوژی (هویت دینی اعتقادی) تبدیل نمی‌شود. هویت دینی ایماری دین‌پاتری و پویاتری نوع هویت دینی است.^{۴۴} پویایی نهفته در چنین رویکردی به دین و توسعه می‌تواند برای جامعه‌ی در حال توسعه‌ی ایران، مدلی بومی از توسعه را به ارمغان آورد. بنابراین، ما این مدل مطلوب کارکرد (رسالت) مساجد را با توجه به این رویکرد دینی مطرح خواهیم کرد.

مساجد کنونی در جامعه، به علت محدود نبودن عملکردشان، در هر یک از ابعاد سطح اعتقاد دینی و سطح رفتار دینی، اغلب در حیطه‌ی دایه‌ی مشخص شده قرار می‌گیرند. علت این امر این به میزان آگاهی نهفته در افکار عمومی جامعه، بر اثر تکرار مداوم مدل «فرآیند بروز چالش‌ها»، ارتباط دارد. افکار عمومی جامعه در برابر متغیری مداخله‌گر در مدل «فرآیند بروز چالش‌ها» حساس شده‌اند و در پی راهکاری برای خروج از این فرآیند هستند. این وضع علامتی است برای وجود آمادگی برای تغییر در جامعه، در مسائل مربوط به حوزه‌ی دین و مراکز دینی، که برنامه‌ریزان جامعه بایستی از این فرصت استفاده کنند و جامعه را به امر مطلوب نزدیک کنند.

۸- ۲) مدل کارکرد مطلوب مسجد به عنوان نهاد غیر دولتی

با توجه به آنچه گفتیم، مدل مطلوب مسجد به عنوان سازمان غیردولتی، بر مبنای مدل مدییت استراتژیک،

^{۴۴} قوچانی، ص ۱۸۳، ۱۳۷۹ ش.

شاغل طراحی است.

بر مبنای این مدل، مسجد، نهاد غیر دولتی است و در هر منطقه‌ی جغرافیایی (مسکونی، تجاری، فرهنگی و غیره) طبق رُکُز سنجی و امکان‌سنجی از اجتماع دین‌داران و به‌صورت داوطلبانه به‌وجود می‌آید. مسجد مطلوب براساس هویت دینی مبتنی بر ایمان است و چرین مسجدی دارای این کارکرد است که به تعالی انسان‌ها کمک می‌کند. مطابق با نظریه‌ی سلسله‌مراتب رُکُزهای مازلو، «رسالت» مسجد به برآورده‌شدن رُکُزهای طبقه‌ی «خودشکوفایی» کمک می‌کند. این رُکُز خودشکوفایی در دو بعد قابل بسط است:

الف) در بُعد اعمال رُکُز

در بُعد رُکُز که یکی از جنبه‌های بسط مهم رُکُز خودشکوفایی است، مسجد بانی به «شکل‌گیری هویت دینی مبتنی بر ایمان در جامعه» کمک کند. مسجد با ایجاد بستر مشارکتی و فراهم‌کردن آزادی لازم برای طرح هر نوع پرسشی درباره‌ی دین، برای حل مشکلات دین‌داری در دنیای معاصر می‌کوشد. این چالش‌ها برای مساجد از طرفی «تهدید» محسوب می‌گردند، اما از طرف دیگر، به‌سبب آنکه زمینه را برای ایجاد هویت ایمانی فراهم می‌کنند، «فرصت» تلقی می‌شوند. تهدید اصلی برای مسجد، تبلیغ و گسترش هویت دینی آئینی از سوی بعضی ترمیون‌هاست که دین را از ماهیت غری خویش تهی می‌سازد و آن را مختص به بعضی ائمه و مناسبت‌ها می‌گرداند.

مهم‌ترین نقطه‌ی قوت مسجد این است یگانه پایگاه دینی اسلام در جامعه است و می‌تواند هویت دینی جامعه را شکل دهد. بانی دانست که انزوای کنونی مساجد به‌علت قدرت رقبا یا چون تلویزیون نیست، بلکه به‌سبب فقدان استفاده‌ی به‌ینه‌ی مساجد از چرین نقطه‌ی قوتی است. ایجاد بستر مناسب برای پاسخ‌گویی به چالش‌های طرح‌شده در برابر دین و دین‌داری و همچنین رعایت اصول «مشتري‌مداری» نقطه‌ی «قوت» مسجد به‌عنوان نهاد غیر دولتی را تقویت خواهند کرد. اطلاعات ناقص ائمه‌ی جماعات از مسائل روزی بدتر از آن طرد و انکار طرح‌کنندگان سؤالات مسجد را از رسیدن به هدف دور می‌کند.

ب) در بُعد فعالیت‌های غی‌رکلی

در بُعد فعالیت‌های غی‌رکلی، باز هم مبتنی بر بستری مشارکتی و آزادی‌گرا، اعضای داوطلبانه‌ی مسجد در قالب مدل مدی‌ت استراتژیک، به هر نوع فعالیت دست می‌زنند که به «تعالی» اعضای سازمان کمک کند. سازمان با شناسایی توانایی‌های اعضای خود، زمینه را برای ارضای این رُکها، از طریق فعالیت‌های داوطلبانه، فراهم می‌سازد. در این زمینه، به برخی از «نقاط قوت» مسجد اشاره می‌شود:

- پایگاه دینی بودن مسجد؛

- «عبادت» شمرده شدن این نوع فعالیت‌ها در قالب مسجد از طرف دین؛

- وجود آمادگی در اغلب افراد جامعه برای اجرای خدمات داوطلبانه در مسجد.

برای دست‌گیری به اهداف «سازمان مسجد»، مسجد و دست‌اندرکاران آن بایستی بکوشند این «نقاط ضعف» را اصلاح کنند:

- فقدان جامع‌نگری در فعالیت‌های جاری مسجد؛

- ناآگاهی دست‌اندرکاران مسجد به اصول مدی‌ت و رهبری؛

- ناآگاهی دست‌اندرکاران مسجد به تغییرات محیطی؛

- مشارکت ندادن اعضا در رُک‌سنجی، برنامه‌ریزی، اجرا، ارزش‌یابی و غی؛

- عدم رعایت اصول مشتری‌مداری؛

- فقدان ارتباط شبکه‌ای مکلن مساجد و در بعضی موارد رقابت مکلن مساجد.

فصل سوم: متدولوژی تحقیق

در این تحقیق سعی بر آن است تا از طریق توصیفی و به روش پیمایشی به این سؤال پاسخ دهیم: مساجد کنونی موفق از لحاظ مدل نظری کارکردهای (رسالت‌های) هر مسجد موفق، در دو بُعد فعالیت‌های رُکلی و فعالیت‌های غی‌رکلی، در چه وضعی قرار دارند؟

۱- ۳) جامعه‌ی آماری تحقیق

جامعه‌ی آماری این تحقیق مساجد موفق تهران، در سال ۱۳۸۳ است. مساجد موفق در این تحقیق

عبارت‌اند از مساجدی که از نظر «مرکز رسیدگی به امور مساجد» در تهران مسجد موفق شناخته می‌شوند.

۲- ۳) نمونه‌ی آماری تحقیق

نمونه‌ی آماری این تحقیق این عبارت‌است از ده مسجد انتخابی از مطلق این مساجد موفق. البته، کوشیدیم که نمونه‌ی آماری به صورت خوشه‌ای باشد، به نحوی که دو مسجد در هر منطقه‌ی شمال، جنوب، شرق، غرب و مرکز تهران بررسی شود. از مساجد باقی‌مانده این فقط به صورت «مطالعه موردی»^{۴۵} بررسی شدند.

۳- ۳) روش جمع‌آوری اطلاعات

اطلاعات مورد نظر از طریق پرسش‌نامه‌ای گردآوری شد که مطلق «دست‌اندرکاران» و «شرکت‌کنندگان» در فعالیت‌های ریلکتری و غیرریلکتری» این مساجد توزیع گردید. بدین طریق، امکان مقایسه‌ی پاسخ‌های دو گروه «دست‌اندرکاران» و «شرکت‌کنندگان» این فراهم آمد.

۱- ۳- ۳) متغیرهای عملیاتی در بعد فعالیت‌های ریلکتری

درباره‌ی «فعالیت‌های ریلکتری» مسجد میزان توفیق مسجد در پاسخ‌گویی به سه چالش مهم و سه ریز عمده‌ی انسان سنجیده شد:

۱- حل چالش علم و دین (سؤالات ۱۱ و ۶)

۲- حل چالش دین و سرپرست (سؤالات ۱۰ و ۵)

۳- حل چالش دین و توسعه (سؤال ۴)

۴- کمک به رفع احساس تنهایی انسان معاصر

شامل متغیرهای فرعی زیر:

۱- ۴) میزان کمک به برقراری روابط اجتماعی پایدارتر (سؤال ۱۴)

۲- ۴) ایجاد تعلق گروهی به مسجد (سؤال ۲)

۳- ۴) ایجاد حس خوش‌بینی و اعتماد به دیگران (سؤال ۹)

۵- برآوردن نظر به پرستش

شامل متغی‌های فرعی زی:

۱ - ۵) میزان ارضای رکن به پرستش با شرکت در مراسم (سؤال ۸)

۲ - ۵) نحوه‌ی برگزاری مراسم (سؤال ۱۳)

۳ - ۵) میزان استفاده از مفاهیم ادعیه در زندگی روزانه (سؤال ۱۲)

۴ - ۵) علل حضور در مراسم‌های رکنی مسجد (سؤال ۳)

۶ - برآوردن رکن به آرامش

شامل متغی‌های فرعی زی:

۱ - ۶) صبر در برابر مشکلات (سؤال ۱)

۲ - ۶) توکل در امور (سؤال ۱)

۳ - ۶) تسهیل در برقراری روابط اجتماعی (سؤال ۱)

۴ - ۶) امید به زندگی (سؤال ۱)

۵ - ۶) اعتماد به نفس (سؤال ۱)

۶ - ۶) میزان تأثیر مسجد در دستگیری به آرامش (سؤال ۷)

مساجدی که نحوه‌ی عملکرد مطلوبی درمورد این شش متغی دارند، به احتمال فراوان به صورت آگاهانه و استراتژیک در تحقق ترویج هویت دینی مبتنی بر ایمان فعالیت می‌کنند. این مساجدها چالش‌های عمده‌ی حوزه‌ی دین را می‌شناسند و درصدد چاره‌اندیشی‌اند.

۲ - ۳ - ۳) متغی‌های عملیاتی در بُعد فعالیت‌های غیری رکنی

از آنجاکه مساجد معرفی‌شده موفق شناخته شده‌اند و فعالیت‌های جنبی متعددی دارند، چهار ویژگی فعالیت استراتژیک درباره‌ی این فعالیت‌ها مورد پرسش قرار گرفت تا مشخص گردد که مساجد موفق کنونی تاچه حد به صورت استراتژیک فعالیت‌های جنبی خویش را تعیین و اجرا می‌کنند. این چهار ویژگی عبارت‌اند از:

۱ - میزان مشارکتی بودن فعالیت‌ها

شامل متغی‌های فرعی ذیل:

۱ - ۱) مشارکت در برنامه‌ریزی فعالیت‌ها (سؤال ۲۴)

۱ - ۲) مشارکت در اجرای برنامه‌ها (سؤال ۳۳)

۱ - ۳) مشارکت در تأمین مالی برنامه‌ها (سؤال ۳۰)

۱ - ۴) امکان طرح هر نوع سؤال (سؤال ۱۵)

۲ - میزان رعایت اصل مشتری مداری

شامل متغی‌های فرعی زیر:

۱ - ۲) وجود امکانات جنبی رفاهی مطلوب (سوالات ۲۳ و ۲۰)

۲ - ۲) برخورد خوب مسئولان مسجد (سؤال ۱۸)

۲ - ۳) ارزیابی مبتنی بر نظر مشتریان (سوالات ۳۱ و ۲۶)

۲ - ۴) شناسایی عوامل دفع‌غی مشتریان و اهتمام به رفع آن‌ها (سوالات ۲۸ و ۱۶)

۳ - میزان نظرسنجی در اجرای فعالیت‌ها

شامل متغی‌های فرعی زیر:

۱ - ۳) میزان استفاده از خدمات تخصصی یافته در مسجد (سؤال ۲۲)

۲ - ۳) میزان رفع نظرسنجی از استفاده‌کنندگان از خدمات مسجد (سؤال ۲۷)

۴ - میزان جامع‌نگری در اجرای فعالیت‌ها

شامل متغی‌های فرعی زیر:

۱ - ۴) هماهنگی بودن بخش‌های مسجد (سؤال ۲۵)

۲ - ۴) بسط دادن به تمام طیف‌های سری در عرضه خدمات (سؤال ۱۷)

باز هم فرض محقق بر این نهاده شده است که رعایت این ویژگی‌ها و اصول، در تعین و اجرای

فعالیت‌های غیریابطی در مسجد، باعث خودشکوفایی اعضای مسجد و کمک به آنها برای رسیدن به مراحل بالاتر سلسله مراتب رتبه‌های مازلو می‌گردد.

۴- ۳) نحوه‌ی تحلیلی پرسش‌نامه

برای پرسش‌نامه‌ی طرح‌شده ۱۲۰ امپل در نظر گرفته شد و هر یک از ابعاد فعالیت‌های رابطی و غیریابطی شصت امپل دارند. هر یک از شش متغی مورد پرسش در بعد فعالیت‌های رابطی ده امپل دارد که این ده امپل به صورت مساوی بین سؤال‌های هر متغی توزیع گردید. به نحوی که اگر مسجدی در بعد فعالیت‌های رابطی عملکرد کاملاً مطلوبی داشته باشد، شصت امپل به دست می‌آورد. در بعد فعالیت‌های غیریابطی نیز به هر یک از چهار ویژگی مورد سنجش پانزده امپل تخصیص داده شد که بین سؤال‌های هر ویژگی به طور مساوی تقسیم گردید. مسجدی که در این بعد نیز عملکرد کاملاً مطلوبی داشته باشد، شصت امپل به دست می‌آورد.

شایان ذکر است که سؤالات ۱۰ و ۱۱ سؤالات کنترلی هستند. سؤالات ۱۹ و ۳۸ سؤالات باز است و سؤال ۱۶ به منظور کمک به تحلیلی کامل‌تر سؤال ۲۸ در نظر گرفته شده است که به علت محدودیت زمانی، امکان استفاده از این دو سؤال نبود. همچنین، سؤال ۲۹ حذف گردید.

۵- ۳) پایایی و روایی پرسش‌نامه

به علت محدودیت زمانی در سنجش پایایی و روایی پرسش‌نامه، به استفاده از دیدگاه‌های استاد راهنما اکتفا گردید.

فصل چهارم: تجزیه و تحلیلی داده‌ها

در هر مسجد حدود سری پرسش‌نامه مطلق نمازگزاران و پنج پرسش‌نامه مطلق متولیان (شامل امام جماعت، اعضای هیئت امناء و دست‌اندرکاران پایگاه بسیج در مسجد) توزیع گردید. میزان پرسش‌نامه‌های صحیح برگشتی، هنگام ارائه نمودارها ذکر می‌گردد. در این فصل، نمودارهای میزان امپل‌ات کسب‌شده، بر حسب فعالیت‌های رابطی و

فعالیت‌های غیریطبخری و همچنین ملنگی کل ای دو بعداز دی نمازگاران و متولفن آن مسجد طرح می‌گردد^{۴۶}

فصل پنجم: نتیجه گوی و پیشنهاد

۱ - ۵) مقدمه

هدف کلای از اجرای ای تحقیق، یافتن مدل مطلوب رسالت و مدییت مسجد است که ازطریق اجرا ی تحقیق کتاب خانه ای و سپس توصیف مساجد موفق کنونی و با روش پیمایشی انجام می شود . به عبارت دیگر، محقق می‌کوشد به این سؤالات پاسخ دهد:

۱ - مسجد به عنوان سازمان مذهبی داوطلبانه‌ی غیری دولتی و غیری انتفاعی، در جامعه ی کنونی ایران، چه کارکردها (رسالت‌ها)ی مطلوبی می‌تواند داشته باشد؟

۲ - مساجد کنونی موفق به ایفای کدام یک از این کارکردها (رسالت‌ها) می‌پردازند؟

۲ - ۵) نتایج تحقیق

درخصوص سؤال اول، با بررسی ادبیت نظری تحقیق، به دو مدل در تبیین علت مواردی چون استقبال کم جوانان دربرخی از مساجد دست یافتیم و سپس مدل مدییت استراتژیک را برای برون رفت از ای وضع پیشنهاد کردیم (به فصل سوم مراجعه کنید). درباره‌ی سؤال دوم نیز با عملیاتی کردن مدل مدییت استراتژیک، در دو بعد فعالیت‌های رطبخری و فعالیت‌های غیری رطبخری، چهار مسجد را به صورت «مطالعه موردی» بررسی کردیم که این نلیج به دست آمد:

۱ - ۲ - ۵) در هر دو بعد فعالیت‌های رطبخری و غیری رطبخری، امیظرات کسب‌شده‌ی هر مسجد کمی بخش از حد متوسط و درحدود شصت درصد کل امیظ در نظر گرفته شد؛ بنابراین حدس محقق مبری بر کافی نبودن میزان موفقیت در برخی از ای مساجد، به حقیقت نزدیک است. ای امر می‌تواند ناشی از علل گوناگونی باشد که محقق دو علت را مهم‌تر می‌داند:

الف) همان‌گونه که در فصل سوم هم نین شد، آگاه‌ی و بخش نسبی جامعه (بعد از تجربه ی ۲۵ ساله‌ی فعالیت مسجد در ای وضعیت) درخصوص امکان توفیق مساجد، در وضع فعلی و با فعالیت‌ها ی کنونی،

^{۴۶} . آذر و مؤمنی، ص ۱۰۷، ۱۳۸۱ ش.

افزایش یافته است. افکار عمومی جامعه، به لحاظ تکرار مداوم مدل «فرایند بروز چالش‌ها» در برابر متغیر مداخله‌گر آن مدل، حساس شده‌اند و در مراحل ابتدایی تغییر نگرش به سرم‌ی‌برند. این آگاهی تا بدانجاست که مطلق نگرش نمازگزاران و متولیان مساجد تفاوت خاصی دیده نشد و هر دو گروه با ضریب اطمینان بسط زیادی (۹۰ درصد) هم‌رأی هستند. همان‌گونه که پیش از این هم گفتیم، این وضع فرصتی است برای نخبگان و برنامه‌ریزان و دست‌اندرکاران تا ب‌طرحی نو این تغییر را کنترل و به‌سوی وضع مطلوب هدایت کنند.

ب) تفاوت تعریف مساجد موفق از دینی مدل عرضه‌شده‌ی ما با تعریف «مرکز رسمی‌گی به امور مساجد» این ممکن است از جمله‌ی عوامل عدم‌کسب امتیازات بالا در موارد بررسی‌شده باشد.

۲- ۲- ۵) این مساجد در قالب هویت دینی آیینی و ملی حداکثر هویت دینی اعتقادی فعالیت می‌کنند، اما تا رسیدن به مقامی در خور شأن مسجد (هویت دینی اجماعی) راه بسط دشواری در پیش دارند.

۳- ۲- ۵) براساس اطلاعات غیررسمی به‌دست‌آمده در طول تحقیق (نحوه‌ی برخورد دست‌اندرکاران مساجد در مقابل تحقیق و بالخصوص پرسشنامه و غیره) بای گفت که برخی از دست‌اندرکاران مساجد درخصوص مدل کارکرد (رسالت) مطلوب مسجد، به‌عنوان نهاد غیر دولتی، کمی ناآگاه هستند.

۳- ۵) پیشنهادها

پیشنهاد برپای ما، براساس این تحقیق، فرهنگ‌سازی به‌همّت همه‌ی نهادهای فرهنگ‌ساز جامعه و به هدف ترویج هویت دینی اجماعی است. در این راستا، مسجد به‌عنوان یگانه پایگاه دینی به‌رسمیت شناخته‌شده از طرف دین مبین اسلام، «رسالتی» بسط مهم دارد. بنابراین:

۱) میزان آگاهی عوامل اجرایی دربرخی مساجد، درخصوص تغییرات محیطی و علل آن، بای افزایش یابد.

۲) تغییر برپای در نگرش متولیان مساجد، درباره‌ی جایگاه دینی و مسجد در جامعه و براساس مدل هویت دینی اجماعی، بای صورت گیرد.

۳) در این راه، ازجمله ابزارهای مهم، استفاده از مدیست استراتژیک برای مساجد است. بدین علت،

بای با برنامه‌های آموزشی اثر بخش، این مدل به دست‌اندرکاران امور مساجد آموزش داده شود.

۴) پیش شرط فعالیت مسجد، به‌عنوان سازمانی داوطلبانه، پذیرش مشارکت اثرگذار مردم و اعضا در برنامه ریزی و مدیریت است. بدین منظور، بای ابزارهای پذیرش، جلب، مدیریت و «رهبری» مشارکت اثرگذار اعضا به متولیان مساجد، به‌ویژه به ائمه‌ی جماعات، آموزش بیشتری داده شود. باید در قالب کارگاه‌های آموزشی شیوه‌ی رهبری صحیح به امامان جماعت آموزش داده شود.

منابع

- «انقلاب اسلامی ایران بی‌نهایت مسجد»، مصاحبه با دکتر محمد طن، ماهنامه‌ی مسجد، ارگان مرکز رسیدگی به امور مساجد، شماره‌ی ۷۱، آبان ۱۳۸۲.

- «مسجد و نقش آن در رفتار دینی مردم»

- «مسجد، مسجدی‌ها و چند کلمه حرف حساب» مجله‌ی زائر، شماره‌ی ۷۰، مرداد ۱۳۷۹.

- آذر، عادل و مؤمنی، منصور، آمار و کاربرد آن در مدیریت، جلد دوم، تهران، سمت، ۱۳۸۰.

- شکوه‌ی، فاطمه، «بررسی عملکرد آموزشی مساجد» ماهنامه‌ی مسجد، ارگان مرکز رسیدگی به امور مساجد، شماره‌ی ۷۱، آبان ۱۳۸۲.

- قوچاری، محمد، بقیه‌ی سفینه‌ها (جامعه‌شناسی نهادهای مدیری در ایران)، تهران، نقش و نگار، ۱۳۷۹.

- نظری، مرتضی، «مساجد، جامعه‌ی جوان ما و ضرورت توجه بیشتر».

- هسلین، فرانسیس و دیگران، سازمان فیدا، جلد دوم، ترجمه‌س امینی، فضل‌الله، تهران، فرا، ۱۳۷۸.

منبع: دفتر مطالعات و پژوهشهای مرکز رسیدگی به امور مساجد